

Національна академія наук України
Інститут української мови

ДИКА Людмила Василівна

УДК 811.161.2 81'28

**СУФІКСАЛЬНИЙ СЛОВОТВІР ІМЕННИКА
В ГОВІРКАХ ПОЛІСЬКО-СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови НАН України.

Науковий керівник –

доктор філологічних наук,
професор **Гриценко Павло Юхимович**,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу діалектології.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Герман Костянтин Федорович,
Чернівецький фінансово-юридичний інститут,
завідувач кафедри української мови
та літератури і зарубіжної літератури;

кандидат філологічних наук, доцент
Аркушин Григорій Левкович,
Волинський державний університет
імені Лесі Українки,
доцент кафедри історії та культури
української мови.

Провідна установа –

Одеський національний університет
ім. І.І. Мечникова
Міністерства освіти і науки України,
кафедра української мови, м. Одеса.

Захист відбудеться “9” грудня 2003 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26. 173.01 при Інституті української мови НАН України (01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та Інституту української мови НАН України (Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано “8” листопада 2003 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

І.А.Самойлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

У сучасному мовознавстві спостерігається відчутне зацікавлення словотвором, про що свідчать дослідження, присвячені проблемам словотвору в діяхронії та синхронії. Зокрема, суфіксальне словотворення української мови як підсистема репрезентована у працях П.І.Білоусенка, К.Г.Городенської, В.О.Горпинича, В.В.Грещука, Є.А.Карпіловської, Н.Ф.Клименко, О.В.Кровицької, В.П.Олексенка та ін. Сьогодні в дериватології сформувався ідея створення суфіксальної граматики, основою якої став би опис її одиниць і формулювання правил, що регулюють моделі породження нових слів. При цьому дослідники беруть до уваги переважно матеріал сучасної української літературної мови, і лише зрідка діалектні свідчення, що зумовлено недостатнім дослідженням діалектного словотвору. Проте саме в діалектному мовленні, якому притаманні легкість словотворення й активність реалізації словотворчих моделей, можна виявити глибші закономірності творення слова.

Дослідження із словотвору української діалектної мови представлено у працях Г.Л.Аркушина, С.П.Бевзенка, Ю.В.Громика, Л.П.Денисенко, В.І.Добоша, С.Ф.Довгопол, Ф.Т.Жилка, Г.П.Їжакевич, П.М.Лизанця, В.С.Лимаренка, П.С.Лисенка, К.М.Лук'янюка, М.В.Никончука, О.С.Мельничука, І.Г.Чередниченка, Г.Ф.Шила. Проте лише у працях Я.В.Закревської, О.Ф.Захарків-Гавришко, В.В.Німчука, З.С.Сікорської, Л.Г.Яропуд увагу було зосереджено на суфіксальному словотворі в говірках окремих діалектних зон.

Відсутність повного лексикографічного представлення українських говорів, незіставність матеріалів регіональних діалектних словників, як і фрагментарний щодо охоплення території та об'єктів опис деривації в діалектах, унеможливають сьогодні повне представлення словотвірної системи української діалектної мови. Тому актуальним лишається дослідження словотвору окремих діалектних територій.

Для дослідження обрано говірки Бориспільського району Київської області, які ще не були об'єктом спеціального опису, хоча становлять особливий інтерес, оскільки належать, як засвідчують матеріали *Атласу української мови* (т.1, Київ, 1984), до перехідної зони між східнополіським і середньонадніпрянським говорами на поліській основі; говірки є старожитніми, перші згадки про окремі села сягають XII ст.).

Актуальність дослідження зумовлена потребою системного вивчення діалектного словотвору різних діалектних зон українського мовного континууму, встановлення інвентарю словотвірних моделей, афіксальних морфем, створення словника діалектних морфем, необхідністю удосконалення методики опису словотвірних систем говірок.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою планової теми “Українська діалектна мова сьогодні: онтологічний та гносеологічний аспекти”, яку виконує відділ діалектології Інституту української мови НАН України.

Мета роботи – вияв і моделювання підсистеми суфіксального іменникового словотвору в говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя. З цією метою

реалізовано такі **завдання**: виявлено інвентар словотворчих афіксів, які беруть участь у творенні іменників у говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя; з'ясовано семантичне поле кожного суфікса у межах граматичних родів іменника; встановлено типи системних відношень між суфіксами; окреслено продуктивність словотворчих моделей і афіксів.

Об'єктом дослідження є похідні суфіксальні іменники в говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя.

Предметом дослідження є словотворчі моделі та афікси, що беруть участь у творенні іменників у говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя.

У дослідженні використано описовий **метод**; вихідною одиницею опису обрано словотворчий афікс.

Джерельною базою дисертації є магнітофонні записи діалектного мовлення (понад 70 годин звучання) та відповіді на питальник (понад 600 питань). Матеріал для дослідження записано в 1996 – 2002 роках переважно від людей старшого покоління (1908 – 1927 років народження), для яких говірка становить єдину мовну систему, якою вони володіють активно.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше в українській діалектології здійснено спробу системного опису підсистеми суфіксального іменникового словотвору в говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя; виявлено інвентар суфіксальних морфем, що беруть участь у творенні іменників; з'ясовано семантичні функції суфіксів.

Теоретичне значення дисертації полягає у з'ясуванні ролі деривації у формуванні діалектної межі, у поглибленні методики опису словотвірних систем говірок.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що в науковий обіг введено новий діалектний матеріал, який може бути використаний при укладанні реєстру словотворчих морфем української діалектної мови, *Лексичного атласу української мови*, *Словника українських говорів*; тексти з говірок розширюють українську діалектну текстотечу. Результати дослідження можуть бути використані при дослідженні словотвору говірок інших діалектних зон, у синтетичних працях з української діалектології.

Особистий внесок здобувача. Автор самостійно зібрав, систематизував і описав діалектний матеріал, сформулював наукові положення й висновки. У колективній праці “Говірки Чорнобильської зони. Тексти” (Київ, 1999) дисертантові належить фіксація і опрацювання текстів (С. 98-100, 120-132, 138-171, 213-238, 287-300, 335-350), підготовка відповідної частини темарію та списків локалізмів із відповідних текстів.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорено на Всеукраїнському діалектологічному семінарі (Житомир, 2000), Міжвузівській науково-практичній конференції “Лінгвогеографія Черкащини” (Умань, 2000), Всеукраїнському семінарі “Актуальні питання української лінгвогеографії” (Луганськ, 2001), Всеукраїнському діалектологічному семінарі “Ярмарок діалектологічних ідей” (Київ, 2002), Міжнародній науковій конференції “Теоретичні та методологічні засади

сучасної діалектології” (Житомир, 2002), на засіданнях відділу діалектології Інституту української мови НАН України (2000 – 2003).

Результати дослідження викладено у 5 публікаціях, серед яких 3 статті, 1 колективна джерелознавча монографія, 1 тези.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, переліку умовних скорочень, списку використаної літератури (210 позицій), словопоказчика, додатків: додаток А – “Тексти з говірок Бориспільського району Київської області” (143 с.), додаток Б – “Показчик основних тем оповідей у діалектних текстах”, додаток В – “Список інформаторів” (41 позиція). Повний обсяг дисертації – 385 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *Вступі* обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, визначено об’єкт, предмет, мету й завдання роботи, окреслено наукову новизну, теоретичну й практичну цінність дисертації.

У першому розділі “*Діалектний словотвір як об’єкт лінгвістичного опису*” подано аналіз стану дослідження українського діалектного словотвору, визначено головні напрямки опису діалектної деривації в українському мовознавстві та інших слов’янських лінгвістичних школах. У першому підрозділі “*Стан дослідження українського діалектного словотвору*” вказано на причини недостатньої уваги до діалектного словотвору, серед яких, з одного боку, застаріла теоретична засада вивчати лише ті словотвірні явища говірок, які відмінні від літературної мови (за принципом т. зв. “діалектних” рис у словотворенні побудовано дослідження Й.О.Дзензелівського, В.І.Добоша, С.Ф.Довгопол, Г.П.Їжакевич, П.М.Лизанця, П.С.Лисенка, А.М.Мукан, О.С.Мельничука, І.Г.Чередниченка); з другого, – близькість словотвірних систем говірок і української літературної мови. Більшість досліджень з діалектного словотвору є незіставними, оскільки в них висвітлено різні аспекти словотвірних систем говірок, використано різні прийоми дослідження (роботи Я.В.Закревської, К.М.Лук’янюка, О.Ф.Захарків, З.С.Сікорської, Л.Г.Яропуд). Засади системного аналізу діалектного словотвору використано в роботах В.В.Німчука, Г.Л.Аркушина, проте такий підхід, на жаль, не знайшов належного поширення. При цьому словотвір територіально досліджено нерівномірно: докладніше – південно-західних говорів, значно менше – південно-східних і поліських говорів. Аналіз явищ діалектного словотвору здійснено у межах лексико-семантичних груп, а також методом лінгвістичного картографування; зокрема, на підставі картографування дослідники довели ареальну релевантність словотвірних моделей і афіксів (Я.В.Закревська).

У другому підрозділі “*Теоретичні засади дослідження діалектного словотвору*” розглянуто різні погляди на предмет дослідження діалектної деривації. Всупереч підходові до діалектних явищ лише як відмінних від літературної норми, підкреслено важливість системного вивчення усіх похідних, зафіксованих у діалектах та евристичну цінність індивідуальних утворень як свідчень про потенційні можливості словотвірного типу, а

також запозичень з інших мов, які впливають на функціонування словотвірних типів та репертуар афіксів.

Наявність ряду структурно однотипних лексем зумовлює формування й виділення окремого типу (напр., утворення із суфіксом *-ш(a)*). При цьому підкреслено, що одна з основних ознак словотвірного типу – належність твірних основ до однієї частини мови – може спричинити розподіл слів із спільним словотвірним значенням на окремі підгрупи. У творенні слова важать не тільки формальні показники, а й узагальнена семантика певного типу. Звернуто увагу на вияв продуктивності словотвірного типу, на що може вказувати кількість утворень із спільним формантом та поява нових дериватів, підкреслено значення інтерпретації інформації про частотні характеристики афіксів і словотвірних типів для пізнання закономірностей дериватології.

У другому розділі “*Суфіксальний словотвір іменників чоловічого роду*” розглянуто усі зафіксовані похідні іменники чоловічого роду з усіма суфіксами: *-аг(a), -а), -ак, -ал’, -ан’, -анин, -ант, -ар, -ач, -аиш, -аишк, -ен, -еник / -аник, -ер, -ерд(a), -ерд’а), -ец’, -ик, -ир, -ист / -іст, -ит, -ич, -і), -ін’, -к, -к(о), -ман, -н’ак, -ник, -овик, -оўник / -їўник, -ок, -ор, -тел’, -уг(a), -у), -ук, -ун, -ун’(а), -ур, -ух, -ух(a), -чик, -чук, -шчик / -чик*, а також нульсуфіксальні утворення.

Опис матеріалу здійснено за єдиною схемою: у межах кожного суфікса залежно від частиномовної належності вихідного у словотвірному ланцюжку слова виділено лексико-словотвірні групи – складники словотвірного типу, які виокремилися внаслідок конкретизації словотвірного значення. До більшості дериватів подано ілюстрації з діалектних текстів, які часто розкривають мотиваційні й дериваційні відношення у словотвірному ланцюжку. Суфікси описано у порядку зниження їх продуктивності, а також з урахуванням структурної спорідненості між первинними і вторинними суфіксами. Так, суфікси *-ик* та похідні від нього *-овик, -ник, -л’ник, -оўник* у дисертації описано таким чином.

Зазначено, що в досліджуваних говірках суфікс *-ик* є омонімічним: він вживається для творення назв осіб, предметів, для яких характерна ознака, названа твірною основою, та для творення демінутивів. Кількість утворень першої групи незначна, серед них: назви особи (явища): *ста\рик* ‘старший досвідчений чоловік’, *моло\дик* 1. ‘молодий хлопець’; 2. ‘назва місяця у вигляді серпа’, *ш\чедрик* ‘щедрий вечір’; назви предметів, які розрізняються кількісними чи квантитативно-якісними ознаками, як назви ламп різного розміру, утворені від основ збірних числівників: *пйате\рик, вос’ме\рик, дванадц’ате\рик, пйатнадц’ате\рик*.

У говірках зафіксовано ряд дериватів, у яких суфікс *-ик* приєднується до похідних прикметникових та дієприкметникових основ на: *-ов*: *домо\вик* ‘той, хто весь час сидить удома’ і ‘міфічна істота’; *во\ловик* ‘той, хто доглядає за волами’; *-ен*: *зви\деник* ‘один зі зведених братів’, *у\топленик* ‘той, хто втопився’, *ва\реник* ‘варений виріб із тіста’, *кру\ченик* ‘страва з овочів, обгорнених шаром м’яса’; *-ан*: *гре\чаник* ‘гречаний млинець’, *г\лин’аник* ‘місце, де беруть глину’.

Зрідка суфікс *-ик* приєднується до похідних прикметникових основ на *н*: *по\ко)ник*, *страм\ник*.

Поєднання суфіксів прикметникових та дієприкметникових основ із суфіксом *-ик* зумовлює появу похідних суфіксів *-овик*, *-аник*, *-еник*. Деривати *бузо\вик* ‘кисіль із бузини’, *тер\теник* ‘млинець з тертої картоплі’, *торх\йаник* ‘той, хто працює на торфорозробках’ можуть свідчити про набуття цими формантами словотвірної сили.

Високу продуктивність виявляє суфікс *-ик* у творенні демінутивів: *к'ір\ничик*, *ро\гачик*, *\вузлик*, *ку\лешик*, *т\нотик*, *жи\кетик*, *очи\ретик*, *г\робик*, *Ва\л'ерик*. В окремих випадках демінутиви із суфіксом *-ик* зазнають дедемінутивації і виступають як нейтральні: *\цебрик* ‘дерев'яна посудина’; при цьому інколи змінюється семантика слова, наприклад, *\огник* ‘виразка на губах’, *\чоўник* ‘деталь верстата’; це явище широко відоме і в літературній мові.

До групи демінутивних утворень із суфіксом *-ик* належать деривати, які є синонімами дериватів із суфіксом *-ець*: *гос\тинчик*, *ко\синчик*, *ко\р'інчик*. Наявність значної кількості таких утворень зумовила виділення окремого суфікса *-чик*, який приєднується до непохідних іменникових основ: *у\зорчик*, *г\робчик*, *у\гол'чик*, *ос\л'інчик*, *фран\тончик*.

Високу продуктивність у говірках виявляє омонімічний суфікс *-ник*, за допомогою якого утворені назви особи, місця, предмета.

Приєднуючись до дієслівних, іменникових та прикметникових основ, суфікс *-ник* утворює агентивні назви, назви носіїв процесуальної ознаки та назви особи, що характеризуються відношенням до предмета, явища, названого основою. Віддієслівних агентивних утворень із суфіксом *-ник* зафіксовано небагато: *крит\ник* ‘той, хто вкриває дахи соломою’, *різ\ник* ‘той, хто забиває худобу на м'ясо’, *мо\лотник* ‘той, хто молотить’. Переважна більшість агентивних назв утворена від іменникових основ, які вказують на: а) об'єкт чи результат дії: *кара\с'ірник* ‘той, хто продавав керосин’, *ол'і)ник* ‘той, хто б'є олію’, *п'іч\ник* ‘той, хто кладе печі’, *черед\ник* ‘той, хто пасе череду’, *т\р'апник* ‘той, хто обмінює дрібні товари на ганчір'я’, *ко\ши\л'ник* ‘той, хто плете кошики’; сюди ж належать і квазіагентиви – назви жителів окремих сіл, яких вирізняють за певною ознакою дії: *сви\н'атник'і* ‘прізвисько жителів с. Рогозів, які вирощують свиней на продаж’, *са\латник'і* ‘прізвисько жителів с. Іванків, які сіють салат для продажу’; б) місце, де відбувається дія: *комор\ник*, *\пас'ішник*, *лі\с\ник*.

Зрідка агентивні назви утворено від прикметникових основ: *гори\чечник* ‘хто возив по селу і продавав горшки’, *го\родник* ‘бригадир городньої бригади’. Ці деривати можна також розглядати як відіменникові утворення – від *гори\чечн'а* ‘майстерня, в якій виготовляли глиняний посуд’, *го\родн'а* ‘місце, де вирощували овочі’.

Про продуктивність суфікса *-ник* свідчить поява нових дериватів, які функціонально не є узуальними, належать до індивідуальних утворень: *на\учник* ‘науковець’, *заў\клубник* ‘завідувач клубу’, а також деривати, у яких суфікс *-ник* не змінює значення, а приєднаний до готової основи зі збереженням значення: *д'ог\т'арник* ‘той, хто возив по селу і продавав

дьоготь', *оў\чарник* 'той, хто доглядав вівці', *гориш\чарник* 'той, хто возив по селу і продавав горшки'. На такі випадки вказувала Я.В.Закревська, яка зазначала, що на різних територіях функціонує точно окреслений словотвірний тип, який у межах можливих синонімічних варіантів дозволяє вирівнювати оформлення слова за певним активно діючим зразком без зміни семантики.

Назви носіїв процесуальної ознаки представлені незначною кількістю дериватів, утворених від префіксованих дієслівних основ: *про\вин:ик* 'той, хто провинився', *п'ї"дох\л'обник* 'підлабузник', *пидх\ватник* 'той, хто віднімає, підхвачує наколядоване', *у\топник* 'той, хто втопився'. Окрему групу назв осіб утворюють деривати *ноч\л'їжник* 'той, хто залишається на нічліг', *\тис'ачник* 'особа, відряджена куди-небудь серед тисячі', *сапи\тон:ик* 'прізвисько жителя с. Любарці, де росте багато *сапиту* (бузини)'.

Високу продуктивність виявляє суфікс *-ник* у творенні назв місця: приміщень для утримання птахів та тварин, вмістищ, територій. Багато назв приміщень для птахів та тварин виникло під впливом літературної мови, що пов'язано з розвитком колективних господарств. Серед цих назв похідні, мотивовані: а) іменниками з основою на *-ат:* *\кур'атник*, *\гус'атник*, *ти\л'атник*, *кро\л'атник*, *голуб\їатник*; за цією моделлю утворено дериват *жаб\їатник* 'місце, де багато жаб'; б) назвами птахів, комах: *кур\ник*, *п\ташник*, *ін\дичник*, *си\ничник* 'будочка з отвором для синиць, прикріплена на дереві', *му\раўник* 'мурашник'; в) назвами діячів: *сви\нарник*, *оў\чарник*; г) назвами тварин: *ко\риўник*, *о\вечник*. До цієї групи зараховуємо дериват *во\лоўник* 'приміщення для волів', який можна вважати полімотивованим утворенням – від прикметникової основи на *-оў-* або від непохідної іменникової основи, де *-оў* є своєрідним інтерфіксом; ймовірно, що *во\лоўник* утворено за аналогією до *ко\роўник*, у якому наявний елемент основи *-оўник*; водночас *во\лоўник* можна також розглядати як дериват, що постав під впливом лексеми *во\лоўн'а*.

Назви вмістищ для предметів, названих твірною основою, утворені від усічених основ іменників: *\судник* 'шафа для посуду та продуктів', *\мисник* 'те саме', *бож\ник* 'полиця для ікон', *\водник* 'діжка, місце, де стояла в хаті вода'. До цієї групи семантично прилягає дериват *погреб\ник* 'надбудова над погребом'.

Деривати на позначення території, зайнятих чим-небудь, у своїй семантиці часто мають відтінок збірності: *виног\радник* 'місце, де росте виноград', *ма\лин:ик* 'місце, де росте малина', *квіт\ник* 'місце, де ростуть квіти', *чагар\ник* 'зарості кущів', оскільки імпліцитно присутня ознака множинності, осмислювана як цілість (*виног\радник* – не один кущ винограду, а багато кущів). Семантично прилягає до цієї групи дериват *ка\линоўник* 'назва місцевості', який можна розглядати як похідне з подвійною мотивацією – як відприкметникове утворення з суфіксом *-ник* або як відіменникове утворення з суфіксом *-ник*, де *-оў* є своєрідним інтерфіксом.

Незначна кількість відіменних дериватів із суфіксом *-ник* зафіксована з предметним значенням: *кос\ник* 'стрічка, заплетена в коси', *пот\ник* 'одяг з неприємним запахом поту', *бу\зин:ик* 'кисіль із бузини', *сапи\тон:ик* 'кисіль із сапиту', *\сирник* 'млинець із сиру'.

Окремі деривати можна розглядати як відприкметникові утворення: *слиу́ник* ‘страва із слив’, *дару́ник* ‘пісна паска, яка роздається в Дарну неділю’. Семантично прилягає до цієї групи віддієслівний дериват *на́м'ішуваник* ‘пиріг з багатьма компонентами’, значення якого виявляємо з контексту: *пи́чут' ота́к'і / на́м'ішуваник'і на́м'ішуйут' / ше ка́лини ту́ди / то́д'і йак'іс'ат / і бу́р'ак пе́чени* //.

Синонімом суфікса *-ник* в агентивній функції є похідний суфікс *-л'ник*, який приєднується до дієслівних основ: *воло́чил'ник* ‘той, хто волочить’, *са́пал'ник* ‘той, хто сапає город’, *са́д'іл'ник* ‘той, хто садить город’, *зас'і́вал'ник*, *поси́пал'ник* ‘той, хто на Новий рік посипає зерном’, *кол'аду́вал'ник* ‘той, хто колядує’, *шче́дру́вал'ник* ‘той, хто щедрює’, *в'ішал'ник* ‘той, кого повісили’ і ‘той, хто повісився’.

Похідний суфікс *-оўник* у досліджуваних говірках є омонімічним, за допомогою якого від основ іменників утворені: а) назви особи: *тру́доўник* ‘роботяща людина’, *воло́ўник* ‘той, хто доглядав за волами’, *колдоўник* ‘ворожбит’, індивідуально утворене *ши́ноўник* ‘шинкар’; б) назви страв: *бу́зоўник* ‘кисіль із бузини’, *ка́линоўник* ‘пиріг з калиною’, *медоўник* ‘пряник з медом’, *грушоўник* ‘страва з груш’, які також можна розглядати як відприкметникові утворення із суфіксом *-ник*; в) назви сукупності живих істот (неосіб): *йалоўник* ‘молода худоба, яка ще не дає приплоду’, останній відприкметниковий дериват є семантично ізольованим.

Комплексний аналіз усіх дериватів, зокрема, вияв текстової поведінки похідних, формування реєстру суфіксальних утворень як на підставі відповідей на питання, так і численних діалектних текстів уможливив диференціацію суфіксів та словотвірних типів за їх продуктивністю. Так, у досліджуваних говірках в утворенні іменників чоловічого роду продуктивними є суфікси *-ик, -ник, -шчик, -ец', -ач, -ак, -ок, -ун, -іст*; менш продуктивними: *-ар, -тел', -к(о), -анин, -оўник/-іўник, -н'ак*; малопродуктивними – *-ант, -ир, -ич, -і), -ал', -ан', -ен', -ук, -чук*; 12 суфіксів зафіксовано в одиничних прикладах.

Неоднаковою є й валентність суфіксів: окремі суфікси, зокрема *-ец', -ак, -ач, -ок, -ун*, приєднуються до основ різних частин мови і утворюють деривати з різним лексико-словотвірним значенням, що зумовлює омонімію цих суфіксів. Водночас зафіксовано суфікси, які беруть участь в оформленні дериватів лише з одним лексико-словотвірним значенням, наприклад, за допомогою суфіксів *-ар, -чик/-шчик* утворено деривати лише на позначення особи; з цим же значенням зафіксовані віддієслівні утворення із суфіксом *-тел'*, відіменникові утворення з суфіксами *-ист/-іст, -к(о)*.

Поширеним явищем є словотвірна синонімія, серед причин появи якої можемо виділити:

1) тиск продуктивного в говірках словотвірного типу: *прода́вец' – продаўш́чик, ри́бак – ри́бал'шчик*; зрідка продуктивний суфікс приєднується до похідної основи, не спричиняючи зміни значення лексеми: *ко́л'і) – ко́л'і)шчик, д'ог'т'ар – д'ог'т'арник*; такі деривати демонструють структурну надлишковість;

2) утворення від основ різних частин мови: *бузо\вик – бу\зоўник – бу\зин:ик, гори\чарник – гори\чечник, тр'ап\ник – тр'а\пошник, скирду\вал'шчик – скиртоўш\чик;*

3) співіснування в говірках давніших і новіших форм: *п'іч\кур – п'іч\ник, ко\риўн'а – ко\риўник, во\лоўн'а – во\лоўник, оў\чарн'а – оў\чарник.*

Таким чином, суфіксальна мікросистема похідних іменників чоловічого роду в досліджуваних говірках є складною щодо репертуару одиниць та відношень між її елементами; структурна надлишковість дериватів, синонімія, омонімія, трансформації афіксів – усе це свідчить про активні процеси, що відбуваються у цій ділянці діалектного словотвору.

У третьому розділі “**Суфіксальний словотвір іменників жіночого роду**” розглянуто похідні іменники жіночого роду, у творенні яких використано суфікси: *-аг(а), -аж, -ак(а), -анк(а), -арк(а), -атин(а), -ах(а), -ац'і(йа), -ачин(а), -ачк(а), -б(а), -в(а), -ел', -ен'(а), -ерд'(а), -ех(а), -иўк(а), -иг(а), -изн(а), -ин(а), -ин'(а), -инк(а), -их(а), -ичк(а), -иц'(а), -к(а), -іўл'(а), -ін', -лк(а), -л'н'(а), -н'(а), -ниц'(а), -оўк(а), -овин(а), -ож, -ожк(а), -онк(а), -орк(а), -ос'т', -от(а), -рн'(а), -с(а), -уга, -ул'(а), -ул'к(а), -ун'(а), -ур(а), -урк(а), -ух(а), -уш(а), -ушк(а), -ч(а), -ш(а), -ичин(а), -ициц'(а).*

Опис дериватів жіночого й середнього родів здійснено за тією ж схемою, що й деривати чоловічого роду. Найпродуктивнішими суфіксами для творення іменників жіночого роду є суфікси *-к(а), -лк(а), -ачк(а), -арк(а), -анк(а), -оўка, -ин(а), -иц'(а), -ниц'(а), -ициц'а, -н'(а).* 28 суфіксів іменників жіночого роду зафіксовані в одиничних словах.

Як правило, найпродуктивніші суфікси є омонімічними; найширше коло омонімічних значень притаманне суфіксам *-к(а), -иц'а, -ин(а), -ак(а), -н'(а).*

Вузьке словотвірне значення мають деривати із суфіксом *-атин(а), -йатин(а) – ‘м'ясо тварини’.*

Особливістю словотвору іменників жіночого роду є наявність утворень із суфіксом *-ак(а)* з нейтральним значенням: *ко\н'ака, сви\н'ака, во\л'ака*, пор. також *чи\така* ‘жінка, яка читає над покійником’, тоді як частина таких дериватів має аугментативний відтінок: *зал'із\н'ака, корзи\н'ака, ц'іну\р'ака.*

У специфічному значенні вжито суфікс середнього роду *-ен'а* в дериваті *д'аче\н'а* ‘старостиха’: *\кажут' / д'аче\н'а / ну\д'аком во\на ў\церкв'і \робит' / \Ол'га ў\церкв'і / дак\кажут' / ха* *д'аче\н'а почи\тайе* // (пор. також *д'аче\н'ата* ‘жінки, що співають у церковному хорі’).

У досліджуваних говірках зафіксовано значну кількість утворень із суфіксом *-ин(а)*, який має широке коло значень: утворює іменники зі значенням одиничності (*йаго\дина, уго\лина, жил'і\зина*), збірності (*гол\тина, бот\вина*), абстрактні іменники (*нови\на, старши\на*), іменники, в яких поєднано значення збірності з локативним значенням (*хвойі\на, храми\на*); в окремих випадках приєднання суфікса *-ин(а)* є структурно надлишковим: *маку\шина* ‘макуха’, *ско\тина* ‘скот’. У текстах спонтанного мовлення похідні із суфіксом *-ин(а)* часто вживаються як дублети чи синоніми непохідних іменників:

з *хл'їбом* і *сил'у стрічайеш молодох* / *шоб воїни поц'їлували у хл'їб* / *молодого три рази нахрист хл'їбиною* по *слин'ї гупниш* / *тод'ї молоду три рази по слин'ї гупниш* / *оце так'ї звичайі* //

Суфіксальній підсистемі іменників жіночого роду так само властива синонімія суфіксів. Зокрема, назви знарядь можуть бути утворені за допомогою суфіксів *-к(а)*, *-лк(а)*, *-ачк(а)* *-ушк(а)*, *-нищ'(а)*: *п'радка*, *гилка*, *ц'їдилка*, *качилка*, *тоўкачка*, *стужкачка*, *тертушка*, *колотушка*, *с'ниўнищ'а*, *бит'їл'нищ'а*. Деривати з основним словотвірним значенням 'опредметнена дія' утворені за допомогою суфіксів *-к(а)*, *-оўк(а)*: *осушка*, *обмазка*, *кага'тоўка*, *сило'соўка*, *розкуркул'оўка*. Агентивні назви осіб жіночого роду творяться за допомогою суфіксів *-нищ'(а)*, *-к(а)*, *-шчиц'а*, *-ш(а)*, *-их(а)*, *-ух(а)*: *проскурнищ'а*, *корова'нищ'а*, *моло'чарка*, *кухарка*, *медичка*, *комор'ничка*, *віа'зал'шчиц'а*, *продаўш'чиц'а*, *ка'с'їриша*, *заўклубша*, *пупо'виха*, *пови'туха*, *переп'родуха*. Назви жінок за ім'ям, прізвиськом чи прізвиськом чоловіка утворені за допомогою суфіксів *-их(а)*, *-к(а)*, *-ш(а)*: *Пїа'ниха*, *Ти'тулиха*, *Шу'миха*, *Богданка*, *Н'у'хачка*, *Йа'рошка*, *Бал'а'бонша*, *Боханша*, *Трихонша*. Назви приміщень утворено за допомогою суфіксів *-н'(а)*, *-арн'(а)*, *-арк(а)*, *-анк(а)*, *-лк(а)*: *цегел'н'а*, *коріўн'а*, *сви'нарн'а*, *гон'чарн'а*, *воўчарка*, *моло'чарка*, *ван'анка*, *зем'ланка*, *род'їлка*, *роз'д'ївалка*, *ожидалка*. Назви вмістищ утворені за допомогою суфіксів *-анк(а)*, *-нищ'(а)*: *со'ланка*, *мас'ланка*, *бож'нищ'а*, *маз'нищ'а*. Назви вулиць, кутків, територій – за допомогою суфіксів *-оўк(а)*, *-їўк(а)* / *-иўк(а)*, *-шчин(а)*, *-ах(а)*: *Гусоўка*, *Злод'їоўка*, *Косин'ц'їўка*, *Кужил'їўка*, *Баби'чиўка*, *Царіўка*, *Бал'ца'ниўшчина*, *Скал'їїоўшчина*, *Кута'лиўшчина*, *Купл'у'ваха*, *Кошо'ваха*.

У четвертому розділі “**Суфіксальний словотвір іменників середнього роду**” проаналізовано похідні іменники середнього роду із суфіксами: *-атк(о)*, *-ив(о)*, *-илн(о)*, *-ин'(а)*, *-ин':(е)*, *-ишч(е)*, *-л(о)*, *-j(а)/-j(е)*, *-нишч(е)*, *-н'їj(е)*, *-овин:а*, *-овишч(е)*, *-очк(о)* / *-ечк(о)*, *-л(о)*, *-ств(о)*, *-ц(е)*.

Ядром суфіксальних засобів похідних іменників середнього роду є суфікси *-ишч(е)*, *-ин':(е)*, *-л(о)*, *-ств(о)*, *-j(а)/-j(е)*. Суфікси *-ишч(е)*, *-ин':(е)*, *-л(о)* є омонімічними. Похідні суфікси, як правило, розвивають ті ж значення, що й вихідні суфікси. Найпродуктивнішими є суфікси *-ишч(е)*, *-овишч(е)*, за допомогою яких творяться назви зі значенням місця: *р'їчишче*, *га'тишче*, *поне'лишче*, *гра'бовишче*, *цер'ковишче*, *пасо'вишче*; *-ин':(е)* – зі значенням збірності: *шаму'шин:'е*, *кала'чин:'е*, *цибу'лин:'е* та опредметненої дії: *виб'їран:'е*, *ва'р'їн:'а*, *укри'ван:'е*; суфікс *-ств(о)* – з абстрактним значенням: *ми'тарство*, *шох'верство*, *інва'л'їдство*; суфікс *-j(а)/-j(е)* використовується при творенні збірних назв: *к'лоч:'е*, *гнил:'е*, *кос'т'е*, *г'воз'д'е*, *к'лечен:'е*, *гол'тин:'е*, *з'їл:'а*, *ск'л'ан:'а*.

Синонімічні відношення суфіксів виникають переважно у локативних назвах, утворених за допомогою суфіксів *-ишч(е)*, *-овишч(е)*, *-нишч(е)*: *г'речишче*, *про'сишче*, *л'оно'вишче*, *мако'вишче*, *житнишче*, *пше'нишинишче*; в аугментативних, утворених за допомогою суфіксів *-ишч(е)*, *-овишч(е)*: *р'євишче*, *гвал'товишче*; у назвах бадилля рослин, утворених за допомогою суфіксів *-ин':(е)*, *-овин'(е)*, *-ишч(е)*: *кала'чин:'е*, *калacho'вин:'е*,

морк\вин: 'е, морко\вин: 'е, картоп\лин: 'е, картоп\лишче. Зрідка синонімічні деривати зустрічаються в одному відрізку мовлення: *картоп\лин: 'ам було ж па\лили / \лисл 'а во\ни да ни було ж чим / до \ланками було йак виб 'і\райемо кар\топл 'у / \кажне с\войу п\лошчу \викапайе / а картоп\лишче скла\даїе //*

Синонімія суфіксів *-илн(о), -ишч(е)*, з допомогою яких утворені назви держаків знярядь, очевидно, викликана певними морфологічними обмеженнями при поєднанні окремих твірних основ, зокрема із суфіксом *-илн(о)* (*м'їт\лишче*).

У п'ятому розділі “*Суфіксальний словотвір іменників pluralia tantum*” розглянуто похідні іменники неповної числової парадигми; для їх творення використано суфікси *-к(и)/-к(і), -ин(и), -ат(а), -ан(и), -ошч(і), -ц(і), -ечк(і)*.

Найбільшу продуктивність виявляють суфікси *-к(и)/-к(і), -ин(и), -ц(і)*, які, приєднуючись до основ різних частин мови, утворюють похідні з різним лексико-словотвірним значенням, що зумовлює їх омонімію. Зокрема, за допомогою суфікса *-к(и)/-к(і)* утворені іменники зі значенням збірності (*од\в'їки, \вишкребки*), опредметненої дії (*об\жинк'ї, \поминк'ї*), назви родин (*Марусин\к'ї, Миколаш\к'ї*), кутків (*Гли\ки, Кринич\к'ї*), назви проміжків часу (*с'ат\ки, \досв'їтки*), назви предметів (*граб\к'ї, \вижки*), абстрактні іменники (*\видумки, \росказки*).

За допомогою суфікса *-ин(и)* утворено деривати на позначення різноманітних обрядів: *ог\л'адини, з\мовини, ви\водини, про\в'їдини, зак\ладини, у\х'їшчини*. Рідше з суфіксом *-ин(и)* утворені назви предметів, що виникли в результаті дії, названої мотивуючим словом: *ско\лотини, з\бойїни*. Очевидно, за цією моделлю утворено дериват *розкур\кулини* ‘майно, яке лишилося після розкуркулення’: *а те\пер пове\ду / де була ма)стерс \ка шк'їл'на / де д'їд жи\ў / це йо\го розкур\кулини / під со\ломойу \хата була / у \його була \пара \коне) і \кузн'а / і о\це йо\го за це розкур\кулили //*

Суфікс *-ц(і)* виявляє продуктивність у назвах кутків: *Солон\ц'ї, Погри^е\б\ц'ї*, зрідка в утворенні демінутивів: *с'їн\ц'ї, штан\ц'ї*.

У словотворі іменників *pluralia tantum* найменше виявлена синонімія суфіксів. Зокрема синонімічні суфікси зафіксовано в назвах кутків, утворених за допомогою суфіксів *-ц(і), -к(и)*: *Пид\га\ц'ї, Пид\ворц'ї, Об'їрки, Кр'ач\ки*, в демінутивних назвах, утворених від іменників *pluralia tantum* за допомогою суфіксів *-ат(а), -ечк(і)*: *гроше\н'ата, г\рошечкі*; у назвах відходів речовин: *ско\лотини, з\бойїни, \вис'їўки, \обм'їшки*.

У “*Висновках*” зазначено, що в результаті дослідження словотвірної системи іменників чоловічого, середнього, жіночого родів та іменників *pluralia tantum* у говірках полісько-середньонадніпряньського порубіжжя виявлено 45 суфіксів іменників чоловічого роду, 55 суфіксів іменників жіночого роду, 17 суфіксів іменників середнього роду та 7 суфіксів іменників *pluralia tantum*. Більшість продуктивних суфіксів, про що свідчить значна кількість дериватів та наявність новотворів, є омонімічними, що можна пояснити їх полівалентністю – здатністю приєднуватися до основ різних частин мови.

Часто похідні суфікси продовжують словотвірні значення вихідного суфікса, що зумовлює синонімію. Синонімічні відношення, як правило, виникають у межах дериватів одного граматичного роду. В окремих випадках зафіксовано синонімію похідних утворень, належних до різних граматичних родів, наприклад, *з\лин'аниц'а* – *з\линишче*, *гол\тина* – *гол\тин':е*, *ко\риўн'а* – *ко\риўник*, *во\лоўн'а* – *во\лоўник*, *оў\чарка* – *о\вечник*, *бож\ниц'а* – *бож\ник*, *гра\бил'ник* – *з\рабл'ишче*.

Особливістю суфіксального творення іменників усіх родів є наявність значної кількості демінутивних утворень, які часто в одному відрізку мовлення вживаються поруч із нейтральними: *\бат'ко ж \може ж ос\тан':і) хл'ї\бец' ми\н'і сп'ік / да хл'ї\бину ми\н'і / да дру\бочок \сол'і на хл'ї\бину //*; *ник\ли ше"л'аж\ки / ма\лен'ки ви\качуйут' / і то\д'і шчид\r'їўникам да\йут' / ше"л'ажечок //* *\перви) ше"л'ажок пола\мали / отда\ли ско\тин'і //*

Відзначено вплив російської мови як на рівні лексичних запозичень, на зразок *оста\ноўка*, *пост\рока*, *пог\рузка*, *у\борка*, *ўре\м'анка*, *холо\д'іна*, *порт\ниха*, *ўра\чиха*, так і на рівні словотвірних моделей. Зокрема, продуктивними в говірках є словотвірні типи із запозиченими суфіксами *-ш(а): Кар\манша, Ко\шил'ша, Фара\онша, -ушк(а): бол\тушка, коло\тушка, -ос'т': \р'едкос'т', ў\лажнос'т', непри\йтнос'т', -н'і/е/: росхож\д'ен'їе, уда\r'ен'їе, спа\с'ен'їе, -ств(о): прост\ранство, бол'шинств\во, їмушчество*; наявність кількох структурно однотипних похідних зумовлює виділення окремих словотвірних типів, за якими в говірках на питомій діалектній основі утворюються нові слова.

Творення нового слова відбувається в межах певної лексико-словотвірної групи, що є вужчим поняттям, ніж словотвірний тип; при цьому визначальними факторами є відповідний суфікс як класифікуючий елемент і загальна семантика лексико-словотвірної групи. Поодиноких дериватів, які не входять до жодної з груп, в говірках засвідчено мало; семантична і структурна ізольованість таких похідних є умовною, оскільки матеріал дослідження у майбутньому може бути удокладнений новими спостереженнями.

Аналіз зафіксованого матеріалу показав, що на словотвірному рівні в говірках не відзначено ареальної диференціації чи накладання словотвірних ознак північного і південного наріч, як це засвідчено за морфологічними і фонетичними рисами в *Атласі української мови*; останнє підтверджує гіпотезу Я.В.Закревської про те, що словотвірні протиставлення в діалектній мові виявляються і є релевантними на значно ширших територіях.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Словотвірні синоніми в говірках полісько-середньонадніпряньського порубіжжя // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. – №12 (44) грудень. – Луганськ, 2001. – С. 215-221.

2. Суфіксальний словотвір іменників говірки села Любарці Бориспільського району Київської області // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 6. – Житомир, 2001. – С. 59-67.

3. Суфікс *-ище* у говірках полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. – Вип. 11, Ч. II. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 530-536.

4. Говірки Чорнобильської зони: Тексти / У співавторстві. – К.: Довіра, 1996. – С. 123-132; 154-171; 287-298; 335-343.

5. Говірка у світлі фонозапису // Лінгвогеографія Черкащини: Збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції. – Умань, 25-26 травня 2000. – К.: Знання, 2000. – С. 31-32.

АНОТАЦІЯ

Дика Л.В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2003.

У дисертації на підставі магнітофонних записів діалектного мовлення (понад 70 годин звучання) та зібраних за програмою матеріалів здійснено аналіз похідних іменників у говірках полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя; виявлено інвентар словотворчих афіксів; з'ясовано семантичні поля кожного суфікса у межах граматичних родів іменника; встановлено омонімічні та синонімічні відношення між суфіксами; окреслено продуктивність словотворчих моделей і афіксів. Дослідження показало, що творення нового слова відбувається в межах певної лексико-словотвірної групи, що є вужчим поняттям, ніж словотвірний тип, визначальними факторами при цьому є відповідний суфікс як класифікуючий елемент і загальна семантика лексико-словотвірної групи.

Текстовий дискурс лексико-словотвірних явищ відтворює умови формальної та функціональної варіативності суфіксальних похідних іменників у говірках полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя.

Ключові слова: діалектний словотвір, суфікс, словотвірний тип, словотвірне значення, твірна основа, дериват, полісько-середньонаддніпрянське порубіжжя.

АННОТАЦИЯ

Дикая Л.В. Суффиксальное словообразование существительных в говорах полесско-среднеподнепровского порубежья. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 2003.

Диссертация представляет собой системное описание суффиксального словообразования существительных в говорах полесско-среднеподнепровского диалектного порубежья. Материалом для исследования послужили магнитофонные записи диалектной речи (более 70 часов звучания) и записи материалов по специальному вопроснику.

В работе предложена модель описания суффиксального словообразования существительных, в которой исходной единицей описания избран словообразовательный аффикс. Суффиксы описаны в порядке снижения их продуктивности, а также с учетом их структурной близости. Составлен инвентарь словообразовательных аффиксов, определено семантическое поле каждого суффикса в пределах каждого грамматического рода существительного; определены мотивирующие основы, установлены омонимические и синонимические отношения между суффиксами; выделены продуктивные словообразовательные типы и аффиксы.

В системе словообразования существительных мужского рода высокопродуктивными являются суффиксы: *-ик, -ник, -щик, -ец', -ач, -ак, -ок, -ун, -ист*; менее продуктивными: *-ар, тел', -к(о), -анин, -оўник/-іўник, -н'ак*; малопродуктивными: *-ант, -ир, ич, -і), ал', ан', -ен', -ук, -чук*.

К продуктивным суффиксам среднего рода относятся: *-ишч(е), -ин':(е), -л(о), -ств(о), -j(a)/-j(e)*. Продуктивные суффиксы женского рода: *-к(a), -лк(a), -ачк(a), -арк(a), -анк(a), -оўка, -ин(a), -иц'(a), -ниц'(a), -шциц'а, -н'(a)*. продуктивные суффиксы существительных *pluralia tantum*: *-к(и)/-к(і), -ин(и), -ц(і)*. Как правило, большинство продуктивных суффиксов являются омонимичными.

Исследование показало, что образование нового слова происходит в пределах определенной лексико-словообразовательной группы, что является более узким понятием, чем словообразовательный тип; определяющим при этом есть соответствующий суффикс как классифицирующий элемент и общая семантика лексико-словообразовательной группы.

В результате исследования установлено, что на словообразовательном уровне не прослеживается четкой ареальной дифференциации говоров по словообразовательным признакам, не отмечено наложения явлений северноукраинской и южноукраинской диалектной отнесенности, которые отчетливо прослеживаются по данным *Атласа украинского языка*. Это подтверждает выводы Я.В.Закревской о том, что словообразовательные противопоставления релевантны на более широких диалектных территориях.

Ключевые слова: суффикс, словообразовательный тип, словообразовательное значение, мотивирующая основа, дериват, полесско-среднеподнепровское порубежье.

SUMMARY

Dyka L.V. Suffixal word-formation of nouns in local dialects of Polissya – Middle Dnieper contiguous area. – Manuscript.

The thesis for a candidate degree in philology by speciality 10.02.01 – the Ukrainian language – The Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2003.

The thesis presents analysis of derivative nouns in local dialects of Polissya – Middle Dnieper contiguous area on the basis of tape recordings of dialectal speech (more than 70 hours), it shows the inventory of derivational affixes, semantic fields of suffixes within the grammatical genders, homonymous and synonymous relations between suffixes, productivity of derivational models and affixes. The research demonstrates that a new word is created within the framework of certain lexical–derivational group (which is a narrower concept than derivational type); decisive factors of this process are corresponding suffix as classifying element and common semantics of lexical–derivational group.

Key words: suffix, derivational type, derivational meaning, motivating stem, derivative, local dialects of Polissya – Middle Dnieper contiguous area.